

O REFORMOVATELNOSTI SOCIALISTICKÝCH EKONOMICKÝCH SYSTÉMŮ

JIŘÍ KOSTA

1. Úvodem

Před 16 lety, kdy mi bylo svěřeno na frankfurtské universitě vedení katedry pro socialistické ekonomické systémy, nevypadaly reformní výhledy v zemích tzv. reálného socialismu právě růžově. Po Pražském jaru nastaly v Československu chmurné časy. V NDR se Honeckerovo vedení vrátilo po sedmi letech mírně zreformovaného plánování k tradičnímu centralismu. Po-
lovičatý reformní experiment zavedený v roce 1965 v sovětském průmyslu zanikl zanedlouho tichou cestou. Jedině v Maďarsku se zdálo, že „Nový hospodářský mechanismus“, realizovaný od počátku roku 1968, přetrvává; avšak i zde se později ukázalo, že byrokratické metody řízení mají houževnatější život, než bylo předpokládáno. Dokonce v Jugoslávii i v Číně — tedy vně sovětské sféry vlivu — bylo patmo spíše potlačení tržních forem, i když šlo v obou zemích o zcela odlišnou výchozí situaci a o odlišné koncepce řešení. — Celkem vzato se tedy v oně době zdálo, že se potvrzuje teze autorů, kteří pochybovali odjakživa o reformovatelnosti ekonomických systémů sovětského typu, o možnosti jejich převedení na dráhu tržní ekonomiky.

Dnes se v zemích sovětského bloku nepochybně rysuje situace zcela odlišná. Již v roce 1978 byla po porážce maoismu zahájena pozoruhodná reforma v čínském zemědělství, na kterou navázaly po několika letech obdobné reformní kroky v dalších odvětvích. V poslední době posílili Maďari tržní prvky již dříve zreformované soustavy řízení. Gorbačov hovoří o potřebě „radikální přestavby“ sovětské ekonomiky. Jugoslávští ekonomové doporučují — zatím pravda s nikoli zřejmým úspěchem — aby i v jejich systému došlo opět k uvolnění tržních sil. I když není jisto, zda v různých zemích východního bloku započaté diskuse i zavedená konkrétnější opatření vyústí v dalekosáhlejší hospodářské či dokonce politické reformy, pak tím spíše nabývá na významu staronová otázka:

Je socialistický ekonomický systém reformovatelný?

Dříve než se pokusím o rozbor problému a zformulování odpovědi, chtěl bych poukázat na jisté dilema týkající se pojmu „socialismus“. Ekonomickou soustavu socialismu lze totiž definovat dvojím způsobem: jednak pomocí institucionálních kategorií, jednak na základě normativních hodnot. V prvním případě možno pokládat tři systémové instituce za základní: společenské vlastnictví výrobních prostředků, národohospodářské plánování a odměňování podle práce. Systémy centrálního plánování sovětského typu odpovídají více méně tomuto vymezení. Jestliže však hodláme interpretovat systémy reálného socialismu normativně, pak je situace nesporně jiná. V tomto druhém případě nutno měřit přívlastek „socialistický“ pomocí hesla „Vol-

nost, rovnost, bratrství“, tedy pomocí idealů, které od dob Francouzské revoluce zapsala na své prapory všechna emancipační hnutí, ba co více, jejichž plné uskutečnění sliboval teprve klasický socialismus. Že systémy sovětského ražení jsou od těchto normativních hodnot na hony vzdálené, je na bile dni. Tuto skutečnost vyjadřuje názorně dokument připravovaný v období Pražského jara reformními komunisty. Zde se říkalo:

„Socialismus potřebuje nikoli méně, ale více a reálnějších svobod než kterákoli dřívější společnost: svobody slova a projevu, shromažďování, spolčování, pohybu, cestování atd.; vyžaduje nikoli méně, ale více a reálnějších práv člověka: práva na domov, na zaměstnání a uplatnění, na vzdělávání a příležitost k rozvoji schopností, na sociální péči a sociální zabezpečení, na osobní majetek, demokratické zastoupení, na hájení svých zájmů i účast v rozhodování — a to pro všechny členy společnosti.“ 1)

Ekonomický systém usilující o realizaci emancipačních hodnot musí jednak vytvořit svou výkonnostní hmotné předpoklady pro plný rozvoj jednotlivce ve svobodné společnosti, jednak zajistit přiměřenou účast občanů na rozhodování. Cíl **hospodářské reformy tudíž spočívá jak v zajištění vysoké efektivnosti tak i v zabezpečení práva každého rozhodovat jako spotřebitel i jako pracovník v souladu se zájmy spoluobčanů.** Reforma přitom nutně vychází z existujícího systému centrálně direktivního řízení, který má vzhledem ke svým historickým kořenům tyto specifické rysy institucionálního charakteru:

za první: nositelem vlastnických práv je stát, přesněji řečeno státní administrativní byrokracie, dosazená a svázaná s aparátem komunistické strany;

za druhé: nástrojem plánování jsou centrálně stanovené závazné direktivy a ukazatele, udělující po vertikální ose — od centra přes různé hierarchické mezičlánky podniku a případně i jednotlivci — příkazy týkající se výroby, směny a rozdělování;

za třetí: soubor hmotných podnětů je dán jednak mzdou, určenou podle individuálního výkonu a podle preferencí plánovacího centra, jednak dalšími odměnami a vyhlídkou na postup v rámci mocenské hierarchie, při čemž měřítkem úspěchu je v hospodářské sféře plnění plánovaných ukazatelů.

1) „O přípravě a základních rysech dlouhodobého programu strany“, materiál připravený v květnu-červnu 1968 pro XIV. sjezd KSČ

Vycházíme-li z této výchozí charakteristiky systému, předpokládá pak ekonomická reforma orientovaná na překonání staré soustavy tato cílová zaměření:

- převod vlastnických práv z centra na podniky,
- vystřídání příkazního plánování hospodářskou politikou respektující tržní vztahy,
- měřítkem úspěšnosti se stává skutečně dosažená rentabilita podniku. Přestavba staré hospodářské soustavy zaměřená tímto směrem skýtá šanci překonání dvou kardinálních vad dosavadního systému — chronického narušování zásad hospodárnosti a výluky pracujících z rozhodování.

Vraťme se však k základnímu tématu příspěvku. Hovořit o reformovatelnosti systému předpokládá určit bariéry blokující reformu, jakož i hnací síly uvádějící reformu v pohyb. Působení těchto protichůdných faktorů bude třeba osvětlit konkrétními příklady přílivu a odlivu reforem v zemích reálného socialismu. K této ilustraci bych chtěl předem poznamenat: Přes rozdílné výchozí podmínky i vývojové tendence a nestejně probíhající reformní cykly v jednotlivých zemích jsou přece jenom nápadné shody v působení jak brzdících tak popohánějících sil. Lze tudíž hovořit o obecných tendencích systémové dynamiky, patrných všude tam, kde tento systém existuje.

2. Reformní bariéry

Překážky, s nimiž se doposud potýkala všechna hnutí usilující o hospodářské reformy ve východním bloku (včetně Číny) byly a jsou rázu *politického, sociálního, ideologického a ekonomického*. Tyto čtyři dimenze působí zřídka izolovaně. Většinou lze pozorovat jejich souvztažné interakce, jako třeba vztahy mezi politickými a ideologickými, sociálními a ekonomickými, či mezi ekonomickými a politickými bariérami.

Je zřejmé, že *politický systém* sovětského typu, založený na samovládě funkcionářského aparátu, tzv. nomenklatury, je těžko slučitelný s tržní ekonomikou, opírající se o autonomní rozhodování hospodářských subjektů — podniků i jednotlivců. Překážku zde tvoří pouze monopol rozhodování jako takový, nýbrž i monopol informační. Omezení informací na úzký okruh vyvolených nutně ochromuje tržní mechanismus. Držitelé moci jsou sotva ochotni se vzdát svých výsostných práv, byť i jen v jediné společenské oblasti, v daném případě v ekonomice. Právě marxisté, kteří jsou zvyklí uvažovat — někdy v přehnané míře — v kategoriích třídní nadvlády, pochopí patrně tuto logiku spíše než kdokoli jiný. Právě vzhledem k těmto mocenským zájmům byly proto za Stalina, Brežněva a jiných reformy spojené s dalekosáhlejší decentralizací neprosaditelné. Pravda, známe případy, kdy komunistické elity nebo jejich části tolerovaly, případně i podnítily hospodářské reformy, ačkoli tím oslabily vlastní mocenské pozice. Proč a za jakých okolností k tomuto na první pohled protismyslnému jevu dochází, chci osvětlit na závěr tohoto příspěvku.

Brzdící vliv politické moci na reformní pohyb lze pozorovat ve všech fázích vývoje: v průběhu reformních diskusí, jako tomu bylo třeba v Polsku po roce 1956, při prosazování prvních systémových změn, jak to dokládá příklad Československa před rokem 1968, či za podmínek dalekosáhlejší přestavby systému jako v soudobé Číně.

Československé reformní hnutí šedesátých let skýtá názorné příklady souvztažnosti ekonomických a politických aspektů. Českým a slovenským reformátorům bylo zejména v prvních fázích retrospektivních diskusí nejednou zabráněno, aby širili své kritické pohledy na minulost a své pro tehdejší dobu radikální reformní ideje veřejně. Jedině bezradnost Novotného vedení, které bylo konfrontováno se stále se prohlubující hospodářskou krizí, vedla nakonec k tomu, že se vládnoucí klika rozhodla vyslyšet hlas kritiků. Když pak komise expertů vedená Otou Šikem připravila reformní návrh, který byl v nepříteli pozměněně podobě předložen ke schválení politickému centru, a když posléze došlo k zavedení prvních opatření; pak si logika hospodářské reformy vyžádala dalších kroků: ty však již zasáhly hlouběji do politicko-mocenské sféry. Naznačme to formulací otázek, které se za vzniklých podmínek vytvořily:

- Do jaké míry lze požadovat od vedení podniku, aby se řídilo tržními signály, jestliže všemocní funkcionáři, odvolávající se na princip vedoucí úlohy strany, co chvíli zasahují do rozhodování bez ohledu na ekonomická kritéria?
- Jak se má podnikový ředitel vypořádat se situací dvojího podřízení, jak jako kádr dosazený vyšší instancí a tudíž i této poplatný, jednak jako manažer, jehož prestiž i hmotné postavení — do jisté míry to platí i pro osazenstvo podniku — závisí na dosažených tržních výsledcích?
- Proč jsou pracovníci podniků nadále vyloučeni z rozhodování, ačkoli je od nynějška část jejich výdělků svázána s podnikovým důchodem, vyplývajícím ze společného úsilí v podmínkách tržní soutěže?
- Nakolik lze spoléhat na pozitivní působení tržního mechanismu, jestliže jsou nositelům rozhodování zatajovány důležité informace pod záminkou, že by jich mohlo být zneužito třídním protivníkem?

Českoslovenští reformátoři hledali a nacházeli v letech 1966/1967 nová řešení, která by uvolnila hráze plynoucí ze starých politických struktur. Směry takových řešení lze naznačit heslovitě takto:

- politické zásahy do podnikového rozhodování byly postupně omezovány;
- v podnicích byly ustaveny rady pracujících, do jejichž pravomocí spadalo jmenování ředitele;
- z odborových organizací a z družstev se stávala poprvé nezávislá sdružení, hájící zájmy a prosazující vůli svého členstva;
- zbytečné a neodůvodněné tajnostkárství začalo mizet; hospodářským subjektům — podnikům i jejich pracovníkům — byly zpřístupněny informace nezbytné pro racionální rozhodování.

Zkrátka: decentralizace v ekonomice nabývala demokratizačních dimenzí, uvolňujících strnulé struktury politické moci. Vpád vojsk „bratrských zemí“ a násilné potlačení reformních sil z vedení KSČ znamenaly likvidaci všech podstatných elementů hospodářské reformy, která se v letech 1965 až 1968 tak slibně rozvíjela. Byla to zahraničně politická konstelace — dominance Sovětského Svazu ve východním bloku — která zapříčinila porážku československého reformního hnutí šedesátých let.

Příklad Československa však neznamená, že by Sověti musili vždy a za všech okolností bránit svým satelitům v pokusech o hospodářské reformy.

Maďarsku se povedlo setrvat na reformním kursu z roku 1968 až dodnes. Nutno připustit, že to bylo zejména zpočátku možné také proto, že Kádárovo vedení respektovalo základní pravidla panující v reálně socialistickém táboře, tj. nenarušovalo princip vedoucí úlohy strany ve vnitřní a bezvýhradnou poslušnost vůči „velikému bratru“ v zahraniční politice. Jisté není bez zajímavosti, že se v Budapešti nikoliv až dnes, po vyhlášení „přestavby“ Gorbačovem, nýbrž již po delší dobu objevují podobné tendence hospodářské demokracie jako v 60. letech v Praze; ba co více: do temna reálně socialistické politiky i kultury prosvitají v Maďarsku tu a tam demokratizační paprsky. Při tom jistě nelze zanedbat podstatnou změnu v Sovětském svazu samém. Lze předpokládat, že sovětské vedení za Gorbačova bude spíše tolerovat reformní snahy satelitních zemí, než tomu bylo za Brežněva. O tom svědčí mimo jiné určité sympatie, s kterými provázejí Gorbačovovi ekonomičtí poradci maďarský model.

Zmínil jsem se o brzdící roli nomenklatury. Avšak trvalé zablokování reformy by bylo sotva myslitelné, kdyby ortodoxní křídlo komunistických stran tvořilo jedinou sociální sílu, jež by měla zájem na zachování starých poměrů. V zemích reálně socialistu existuje však ještě další, početnější vrstva obyvatelstva, jejíž postoj je spíše konzervativní. Jde o ony dělníky a úředníky, jejichž pracovní úsilí, kvalifikace a výkonnost jsou zpravidla nízké. Četnost této vrstvy kolísá podle materiálního dopadu doprovázejícího reformní opatření: zvyšují-li se reálné důchody řadových občanů, pak klesá počet nedůvěřivých, vznikají-li však citelné hospodářské potíže, postihující nepříznivě hmotné postavení zmíněných skupin obyvatel, pak počet nespokojených mezi nimi stoupá. Nespokojenost se objevuje zejména ve dvou případech, které s sebou přinášejí nutně reformní změny. Za prvé, když se zvyšují tržní ceny v důsledku nedostatku zboží, dědictví to starého systému, případně též vzhledem ke krácení dotací. Za druhé, stupňují-li se nároky na pracovníky tím, že je vyžadován vyšší výkon či kvalifikace, nebo tím, že dochází k nezbytné mobilitě, protože nelze trpět setrvaní v ekonomicky neodůvodněné výrobě. Mezi případné protivníky reformy patří i ona část vedoucích hospodářských pracovníků, která si zvykla na příkazy shora a tudíž se bojí samostatnějšího, náročnějšího a kvalifikovanějšího způsobu řízení.

Zastavme se však pozorněji u těch pracujících vrstev, jejichž značná část může vytvořit jakousi zálohu konzervativního křídla aparátu. Že se může vyvinout situace i jinak, tedy příznivěji, o tom svědčí dva jinak zcela odlišné příklady: vývoj v Polsku a v Číně. Polský vývoj ukazuje, že ruku v ruce s krizovostí staré soustavy se může převážná část dělnictva, vedena mluvčími vzešlymi z jejího středu, postavit v čelo reformního hnutí. Byla to jejich organizace, Solidarita, která volala důrazněji než kdokoli jiný po decentralizaci rozhodování, po tržním systému, po samosprávě v podnicích. V Číně, obrovské agrární zemi, se staly stamiliónové masy rolníků, tedy rozhodující část obyvatelstva, hlavní oporou nového kursu, a to tím více, čím jasněji poznávaly na vlastní kůži, jaké jsou hmotné výhody systému, v němž se vyplácí výkonnost.

Vedle politických a sociálních bariér, které brání reformě, tvoří další překážku *ideologický dogmatismus*. Pravda, obecně lze pozorovat za poslední dvě, tři desetiletí jisté tendence ústupu od starých dogmat. O tom svědčí takové jevy, jako je větší otevřenost ekonomik socialistických zemí vůči kapitalistickému světu, dále

pronikání penězních a tržních forem řízení, a ne naposled i renesance soukromého maloživnostenského sektoru, i když většinou jen v malém rozsahu. Přesto je třeba poznamenat, že se vedení komunistických stran ve všech zemích jen s těžkým srdcem loučí se starou ideologií, i když to ekonomická hlediska naléhavě požadují. O tom svědčí třeba Stalinovy teze o vlastnických poměrech za socialismu, na nichž lpí téměř všichni komunističtí ideologové v zemích reálně socialistu. Podle Stalina je socialismus dobudován teprve tehdy, je-li soukromé vlastnictví výrobních prostředků totálně nahrazeno státním a družstevním vlastnictvím (otázka, zda sovětské kolchozy lze pokládat za opravdová družstva, zde ponechme stranou). Socialismus je prý neslučitelný s existencí soukromých podniků. Proto bylo i záhumenkové hospodářství v zemědělských družstvech připuštěno vždy jen váhavě a v SSSR a některých jiných zemích čas od času opět zredukováno. Trvalo plně půl století, než před nedávnem odhlasoval Nejvyšší sovět zákon, podle kterého je dovoleno provozovat soukromou živnost obuvníkům a zámečnickům, truhlářům a tesařům, malířům pokojů, hospodským a taxikářům atp., avšak zpravidla jen ve volném čase a jednotlivě nebo nanejvýš s rodinnými příslušníky. Zakázána je soukromá výroba výpočetní a rozmnožovací techniky i soukromé služby v těchto oborech, soukromé provozování heren a podobných činností — tedy takové činnosti, které jsou pokládány za politicky „nebezpečné“. Na jedné straně sovětské vedení pochopilo, že soukromé živnosti dokážou zajistit zásobování zbožím a službami lépe, než se to dosud dařilo státním podnikům. Na straně druhé ještě přežívá dogma, že rozšíření soukromého sektoru ohrožuje socialistický charakter společnosti.

* * *

Ve dvou jiných zemích reálně socialistu se však odvážili přece jen dál. V Maďarsku došlo v uplynulých letech k podstatnému rozšíření soukromé i kooperativní sféry. Občané zde podnikají individuálně nebo se sdružují v rozmanitých formách skupinových i družstevních, čímž obohacují výrazně spotřebitelský trh a navíc znatelně zlepšují své reálné důchody. V druhé zemi, v Číně, pokročili v tomto směru ještě o kus dál. Expanze soukromého sektoru zde sleduje navíc další cíl: touto cestou vytvořit nové pracovní příležitosti, neboť vysoká porodnost v minulém období a návrat miliónů mladých lidí, které zahnal za kulturní revoluce pod rouškou dobrovolnosti na venkov, zapříčinily obrovský tlak na trhu práce. V roce 1985 napočítali v Číně již 17 miliónů individuálně podnikajících občanů, což odpovídalo pěti procentům všech pracujících v národním hospodářství. Ještě výraznější je však privatizační trend v čínském zemědělství. Rolníkům je smluvně přenechávána půda do osobního užívání; o rostlinné výrobě, chovu dobytka, o používání výrobních prostředků, které jim většinou také patří, i o odbytu výrobků rozhodují do značné míry oni sami.

O setrvačnosti ideologie v hlavách komunistických vůdců svědčí dokonce i příklad Jugoslávie, ačkoli se tato země vymanila ze sféry vlivu Sovětského svazu již koncem čtyřicátých let. Tržní formy řízení, doplněné soustavou dělnických rad v podnicích — tedy jugoslávský tržně-samosprávný socialismus zavedený v padesátých letech — ustoupily pod vlivem zesnu-